

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

КНИГА 2

Харків
«ФОЛІО»
2023

Передмова автора

Увесь другий том «Історії запорізьких козаків» написаний за найнесприятливіших умов: автор праці перебував далеко від столиці, на відстані понад п'ять тисяч верстов. Живучи то в Ташкенті, то в Самарканді, автор нерідко зазнавав таких труднощів, про які вчений європейської Росії не може мати й найменшого уявлення: якась наймізерніша довідка, що її у столиці надають протягом двадцяти хвилин, у Туркестанському краї потребує двох місяців часу. До цього слід додати цілковиту відсутність у краї людей, котрі цікавляться історією взагалі й історією України зокрема: ні спитати поради, ні поділитися думками, ні вислухати корисне зауваження — нічого цього не міг знайти ні у Ташкенті, ні в Самарканді. Тому написати «Історію запорізьких козаків» у Туркестанському краї було майже таким завданням, як переплисти первісним човном Каспійське море. Окрім відстані чималі труднощі становила при написанні твору новизна самої справи: від початків запорізького козацтва до першої половини XVIII століття історія низових козаків була справжньою terra incognita, непочатим полем, якщо не рахувати деяких, та й то досить небагатьох статей з окремих, знову-таки досить небагатьох питань. Тому багато хто може знайти чимало прогалин у цій праці; але автор, свято шануючи думку кожної людини, нітрохи не збентежитья вказівками на недоліки «Історії». В основу другого тому праці покладено переважно оригінальні листи історичних осіб і сучасні подіям акти. Після листів і актів взято до уваги літописців, українських і польських, далі дослідників цього й минулого століть. Автор уникав узагальнення подій і давав їх лише остільки, оскільки давали змогу їх робити самі матеріали. Весь другий том охоплює час від 1471 до 1686 року, і його можна поділити на три періоди: період утворення запорізького козацтва (1471–1583); період боротьби проти Польщі за релігійно-національну незалежність Південної Русі (1583–1657); період участі в боротьбі за релігійну незалежність Правобережної України (1657–1686).

Розділ 1

Походження козаків — козаки татарські; козаки південноруські; козаки низові, або запорізькі. — Причини появи південноруського козацтва. — Початок відділення запорізьких козаків від українських. — Шість періодів історичного життя запорізьких козаків. — Змішування запорізьких козаків з українськими у Москві й чітке розрізнення їх самих від гетьманських козаків. — Перші вожді, що об'єднували козаків для спільної мети — князь Дмитро Вишневецький, його похід на низ Дніпра, перша спроба заснування Січі на острові Хортиці, служба російському цареві, польському королю, похід у Молдову і трагічна загибель у Царгороді.

Як усі основи нашого політичного й релігійного життя закорінені в колиці роду людського, Середній Азії, так і початки козацтва слід шукати не в Європі, а в Азії. На це наштовхують нас як філологічні міркування, так і історичні відомості. Слово «козак», або, правильніше, «казак», безумовно, східне, як і слова «аксак, арак, байрак, бузак, бурчак, гайдамак, інак, кабак, кишлак, кулак, кунак, сугак, табак, чу(а)-прак, чумак» та багато інших подібних слів, що мають поширене у багатьох тюркських мовах закінчення «ак». Тубільці Середньої Азії, сарти, у наш час вживають слово «казаки», що означає порохівниця¹. Назва ця запозичена сартами від киргизів, войовничого кочового народу Середньої Азії, які завжди називали й тепер називають себе не киргизами, а казаками: «киркизами», або «киргизами», звать лише один з численних родів, на які діляться «казаки». Багато хто зі званих нами «киргизами» взагалі не знають цієї назви і на питання, хто вони, завжди, відповідають, що вони «казаки». «Казак» гордо відрізняє себе від сарта, таджика, таранчі, — від усіх осілих, невойовничих, лінивих, розніжених людей. Самі осілі жителі Середньої Азії, вимовляючи слово «казак», розуміють під ним людину неосілу, рухливу, завжди готову до війни, схильну до розбою, грабунку, завоювання. Споконвіку «казаки», що жили в Середній Азії, називали себе цим іменем (казак, кайсак); з цим іменем вони відомі місцевим середньоазіатським історикам, з-поміж яких можна назвати кокандського оповідача Нияз-Мухаммада; з цим найменням вони вже у першій половині XVI століття брали в облогу великі й багатолюдні міста Середньої Азії, неодноразово пере-

¹ *Наливкин. Сартовско-русский словарь. — Казань, 1884. — С. 57.*

магали їхніх правителів¹ і врешті підкорилися лише силі могутнього бухарського еміра².

Учені-мовознавці у слові «казак», або точніше «кай-сак», вбачають два слова: «кай» — легко і «сак» — в'юк, тобто легков'ючний. Ті ж учені слово «сак» бачать в імені найдавніших мешканців Турану (теперішнього Туркестану) саків, народу арійського походження; для туранських арійців назва «сак» була такою ж називною, як у наш час назви «чорношкірий», «жовтошкірий». Це ж слово «сак» і з тим же значенням «мішок» або «похідний в'юк» стало набутком більшості народів арійського походження, не виключаючи навіть слов'ян, які вживали слова «сак-ва» у значенні в'ючної сітки. У найдавніших арійців слово «сак» перейняли тюрки й утворили з нього складне «кай-сак», тобто легков'ючний³.

Отже, і поняття, і слово «казак» уперше зустрічаються в Середній Азії, звідки вони, очевидно, перейшли і в європейську Росію. Це могло статися лише з приходом туди тюрко-татарів, на що вказує і та обставина, що до появи тюрко-татарів на півдні Русі у жодному списку руських літописців не зустрічається слово «казак».

Уперше слово «казак» стає відомим у половців, народу тюркського походження, з XI століття; мовою половців «казак» означало «вартового, передового, нічного й денного»⁴. Протягом XII–XIV століть згадок про козаків немає в жодному джерелі. Зате з кінця XV століття барону Герберштейну, який приїздив до великого князя Василя III від німецького імператора Максиміліана, була відома вже ціла кайсацька орда⁵. Відтоді ж йдуть послідовні вказівки про існування козаків у різних місцях Південної Росії.

У 1469 році численне татарське військо, яке сформувалося за Волгою із втікачів, розбійників та вигнанців і назвалося козаками, за словами

Уперше слово «казак» стає відомим у половців, народу тюркського походження, з XI століття; мовою половців «казак» означало «вартового, передового, нічного й денного».

¹ Левшин. Описание киргиз-кайсацких орд. — СПб, 1832. — Т. 2. — С. 47.

² Зварницкий Д. Путеводитель по Средней Азии. — Ташкент, 1893. — С. 171, 173.

³ Фирсов // Новости. — 1893, 24 декабря. — № 354.

⁴ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. — К., 1884. — С. 211.

⁵ Герберштейн С. Записки о Московии. — СПб, 1866. — С. 139.

польського історика Длугоша, пройшло від Волги за Дніпро і спустошило Поділля¹. 1492 р., за того ж князя Івана III і кримського хана Менглі-Гірея, стали відомі ординські козаки. 1501 р. Іван III скаржився турецькому султанові на азовських козаків, від яких надто страждали його послы й купці². Дещо пізніше син Івана III, Василь Іванович вимагав від султана, щоб той заборонив азовським і білгородським козакам допомагати

Портрет Сигізмунда I. Приписується Гансу фон Кульмбаху. Між 1511 та 1518 рр. Національний музей у Познані

Литві, яка воювала з Москвою; тоді ж, коли російський посол в Азові Коробов вимагав провідників для проїзду степами, йому відповіли, що у провідники, через відсутність азовських козаків, йому нікого дати³. У 1510 році відомими були козаки в Білгороді, або Аккермані, Перекопі й Криму. У Криму тоді всі татари поділялися на три стани: угланів чи уланів⁴, князів і козаків; улани належали до вищого стану; князі — до середнього, який володів поземельною власністю, але постійно воював і отримував від цього здобич; козаки — до нижчого стану⁵. Кримський хан Менглі-Гірей, укладаючи договір з російським царем Іваном Грозним, обіцяв не дозволяти «воювати ані уланам, ані князям, ані козакам»⁶. Того ж 1510 року великий князь

¹ Мельник К. Мемуары Южной Руси. — К., 1890. — Т. 1. — С. 68. — Пр. 2. [Далі — Мельник К. Мемуары].

² Соловьев С. История России. — М., 1855. — Т. 5. — С. 117.

³ Архів Міністерства закордонних справ, справи турецькі. — № 1, 63, 160, 244.

⁴ Углани — численні нащадки царів від різних дружин.

⁵ Хартахай. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1886. — № 6.

⁶ Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть о Червоной Руси. — М., 1845. — С. 388.

литовський Сигізмунд I скаржився кримському ханові на перекопських козаків, що нападали на литовські землі. У 1516 році кримський хан Мухаммад-Гірей писав Сигізмунду I, що напад татар на Україну вчинили білгородські козаки¹. У 1550 році литовський письменник Михалон Литвин серед різних татарських орд згадує і козацьку орду². У 1561 році перекопський цар писав королеві Польщі Сигізмунду Августу про бажання 24-х білгородських татарських козаків послужити литовському володареві у поході на землю московську, у прикладеному до листа списку всі імена східного походження: Аглаберди, Алі-чембей, Акмалла-ага, Бакай-ага, Бассан-алі, Джарли-ага, Чабан-ага та ін.³

Слідом за даними про татарських козаків зустрічаємо звістки і про українських. На думку Максимовича, козаки стають історично відомі на Україні вже з 1471 року, коли Київське князівство було перетворене на воєводство⁴. За даними літописця XVI століття Мартина Бельського, 1489 року, під час переслідування татар, які вдерлися на Поділля, сином короля Казимира IV Яном Альбрехтом попереду литовського війська до притоки Бугу Саврана йшли козаки, що добре знали Побужжя⁵. Як вказує Антонович, козаками 1491 року називалися селяни в Червоній Русі, що повстали на захист своїх прав⁶. Але документальне свідчення про існування українських козаків уперше зустрічається в уставній грамоті 1499 року великого князя литовського Олександра київському війтові й міщанам про воєводські прибутки: «Который козаки зъ верху Днѣпра и съ иншихъ сторонъ ходять водою на низъ, до Черкасъ и далѣй, а што тамъ здобудуть, съ того воєводѣ десятое мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху, або зъ низу, просолныи и вялыи до мѣста кievскаго, тоди маеть осичникъ воєводинъ то осмотрѣти и обмитити и маеть на городъ взяти отъ бочки рыбъ по шести грошей, а отъ вялыхъ рыбъ и свѣжихъ десятое. А коли привезуть до мѣста кievскаго рыбу свѣжую, осетры, тогды не мають ихъ цѣликомъ продавати, оли-жъ мусить осичникъ отъ каждого осетра по хребтинѣ взяти, а любо отъ десяти осетровъ десятаго

¹ *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. — Т. 1. — С. 41.

² *Мельник К.* Мемуары. — С. 6.

³ Акты Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 157 [Далі — Акты ЮЗР].

⁴ *Максимович М.* Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310.

⁵ *Kronika M. Bielskiego.* — Sanok, 1856. — Т. 2. — С. 882.

⁶ *Антонович В.* Лекции по истории малороссийского козачества. — К., 1882.

осетра»¹. 1503 року стають відомими черкаські козаки й козаки князь-Димитрія². Ті й інші вже становили нерегулярне військо у Литві; уряд організував їх для захисту кордонів Литви від татарських нападів і віддав під команду так званих старост, тобто керівників областей, міст і замків держави³. Таких козаків набирали самі старости й нерідко їх називали іменами чи прізвищами самих старост; козаки князь-Димитрія, козаки князь-Ружинського, козаки Миривицького⁴. Водночас стають відомими окремі роти або військові загони у козацькому побуті: так, під 1503 роком польський хроніст Пясецький згадує про Щурову козацьку роту в місті Черкасах⁵. У 1508 році одна частина козаків, керована брацлавським і віленським старостою, князем Костянтином Івановичем Острозьким, упень розгромила загін татар, які грабували прикордонні області литовської Русі; інша частина козаків під командою «славного козака Полюса-русака» розбила інший загін татар⁶. У 1512 році козаки разом з поляками й українським населенням брали участь у погоні за татарською ордою, яка вдерлася у південну частину Великого Литовського князівства. Начальниками козаків і поляків були князь Костянтин Іванович Острозький і кам'янецький староста Предслав Лянцкоронський.

Останнього знали як найкращого полководця свого часу, який багато подорожував різними країнами Європи й Азії, вивчив усі бойові прийоми щонайкращих європейських і азіатських полководців. Під час зіткнення козаків з татарами першими вдарили на ворога козаки; самі поляки поступилися їм правом першого нападу на татар лише після настійливих переконань з боку Острозького, який уважав козаків хоча й мало «збройними», але більш досвідченими у військовій справі з мусульманами. 1516 року козаки під керівництвом Предслава Лянцкоронського ходили походом під турецьке місто Білгород, захопили там

¹ Акты Западной России. — СПб, 1846. — Т. 1. — № 170; Т. 2. — № 1.

² Архив Юго-Западной России. — К., 1859. — Т. 1. — Ч. 3. — № 1. [Далі — АЮЗР].

³ Земельна власність Польщі поділялася на два види: маєтки спадкові й маєтки, що надавалися у тимчасове користування; серед останніх були старства: їх роздавали королі як нагороду різним сановним особам, які від цього звалися старостами (*Карнович*. Замечательные богатства в России. — СПб, 1885. — С. 257).

⁴ Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 219.

⁵ *Piasecki P.* Kronika. — Kraków, 1870. — S. 52.

⁶ Kronika M. Bielskiego. — Т. 2. — S. 950.

безліч коней, рогатої худоби й овець, але на зворотному шляху їх біля озера Овидова, під Очаковом, наздогнали турки й татари, яких козаки розбили вщент і повернулися додому з багатою татарською і турецькою здобиччю¹. Цей рік у польських літописців вважається вже роком значного розвитку українського козацтва. 1527 року на козаків черкаських і канівських скаржився кримський хан Саїп-Гірей королю Сигізмунду I за те, що вони, стаючи під татарськими улусами, нападали на татар: «Приходять до нас черкаські й канівські козаки, стають над улусами нашими на Дніпрі і шкоду завдають нашим людям; я неодноразово посилав до вашої милості, щоб ви зупинили їх, але ви їх зупинити не хотіли; я ішов на московського князя, 30 осіб через хворобу повернулося від мого війська; козаки поранили їх і коней побрали. Чи ж добре це? Черкаські й канівські володарі пускають козаків разом з козаками неприятеля твого й мого московського князя козаками путивльськими по Дніпру під наші улуси, і що лише в нашому панстві дізнаються, дають звістку в Москву»². У 1528 році ті ж козаки під керівництвом хмільницького старости Предслава Лянцкоронського, черкаського Остафія Дашкевича і старости вінницького й брацлавського брали участь у поході під турецьке місто Очаків; у цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби³.

Відтоді козаки стали здобувати особливу славу, чому добре сприяв «знаменитий козак» Остафій, чи Остап, Дашкевич, спочатку литовський воєвода, згодом черкасько-канівський староста, православна людина родом з міста Овруча. Остафій Дашкевич воював спочатку проти турків і побував у полоні в татар (1523 року), кілька разів служив великим російським князям Івану й Василю, допомагаючи їм у війні проти поляків, далі знову повернувся в Литву до Сигізмунда⁴ і отримав в управ-

Цей рік у польських літописців вважається вже роком значного розвитку українського козацтва. 1527 року на козаків черкаських і канівських скаржився кримський хан Саїп-Гірей королю Сигізмунду I за те, що вони, стаючи під татарськими улусами, нападали на татар.

¹ Kronika M. Bielskiego. — Т. 2. — S. 963, 991; Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 329.

² Соловьев С. История России. — Т. 5. — С. 434, 437.

³ Kronika M. Bielskiego. — Т. 2. — S. 1043.

⁴ Миллер Г. Исторические сочинения о Малой России. — М., 1847. — С. 3, 4.

Остафій Дашкевич.
Портрет роботи Яна Матейка

лілля міста Черкаси¹ й Канів на правому березі Дніпра нижче Києва. Керуючи цими містами, він звабив до себе таку силу козаків, що обидва міста надовго стали ядром усього українського козацтва. У 1531 році на місто Черкаси вчинив напад кримський хан Саадат-Гірей; Дашкевич мужньо захищав черкаський замок від татар, а згодом, через два роки, на сеймі у Пйотркові представив особливий проєкт захисту кордонів Литовського князівства від татарських вторгнень. У цьому проєкті Дашкевич висловлював необхідність будівництва поблизу татар, на одному з малодоступних островів Дніпра, замку й утримання у ньому постійної

сторожі з 2 тисяч козаків, котрі, плаваючи на чайках по ріці, перешкоджали б татарам переправлятися через Дніпро. До цих 2 тисяч козаків Дашкевич пропонував додати ще кількасот осіб, які б здобували в околицях необхідні припаси й доставляли їх козакам на острови. Пропозиція Дашкевича сподобалася всім учасникам сейму, але не була виконана².

У 1530 році при суперечці канівських міщан зі своїм старостою Пеньком, який «кривды великія и утиски чинил и новины вводил», а крім того, «порог их звичный міщанскій на имя Звонец на Дніпрі на себе отнимал», відбирав половину майна козака, який помирав чи потрапляв у полон, київський воєвода Немирович постановив: Звонецького порога старості не чіпати, а з майна козака, який, не маючи ні дружини, ні дітей, помре чи потрапить до татар, одну половину віддава-

¹ Місто Черкаси збудоване за литовського князя Вітовта (1392–1430) і заселене п'ятигорськими черкесами (*Антонович В.* История великого литовского княжества. — С. 62, 63). Місто Канів виникло приблизно тоді ж і заселене вихідцями з теперішньої Полтавської губернії.

² *Kronika M. Bielskiego.* — Т. 2. — S. 1055, 1059.

ти на помин душі тому, кому він сам заповість¹. 1540 року козаки черкасько-канівського старости, князя Михайла Вишневецького, боячись покарання за своїх товаришів, які пішли на Москву, покинули замки й засіли нижче них на Дніпрі; князь Вишневецький клопотався перед королем Сигізмундом Августом про охоронний лист для їхнього повернення у замки². 1541 року цей король писав князеві Коширському, справці Київського воєводства, що він уже неодноразово наказував йому і з ласкою, і з погрозою утримувати «тамошних» козаків від походів на татарські улуси, щоб вони не чинили там жодної «шкоди», але князь ніколи не діяв згідно з королівським наказом, козаків від «шкод» не стримував і навіть сам дозволяв їм це чинити; «І тепер через нашого посла, пана Горностая, перекопський цар пише нам, що наші козаки в минулі рази, невідомо звідки прийшовши на людей його, які йшли воювати Москву, вдарили на Каїри³, 20 осіб убили і 250 коней у них узяли, а гінця, котрого послали до нас, на Дніпрі погромили і майно його собі забрали. Крім того, тих людей царя перекопського, котрі в полі кочують, козаки наші часто б'ють і майно їхнє собі забирають, а гінця, котрого брат перекопського царя, цар казанський, до нас послав, того гінця на Дніпрі погромили і статки його собі побрали». Для того, щоб на майбутнє козаки, які йдуть з Києва на низ Дніпра за рибою й бобрами, не дозволяли собі жодної сваволі й не чинили жодних шкод підданам перекопського царя, король відправив до Києва свого дворянина Стрета Солтовича, наказавши йому всіх київських козаків списати в реєстр і той реєстр доставити йому. Воєводи

Сигізмунд II Август. Портрет роботи Л. Кранаха Молодшого. Бл. 1553 р. Національний музей у Кракові

наказом, козаків від «шкод» не стримував і навіть сам дозволяв їм це чинити; «І тепер через нашого посла, пана Горностая, перекопський цар пише нам, що наші козаки в минулі рази, невідомо звідки прийшовши на людей його, які йшли воювати Москву, вдарили на Каїри³, 20 осіб убили і 250 коней у них узяли, а гінця, котрого послали до нас, на Дніпрі погромили і майно його собі забрали. Крім того, тих людей царя перекопського, котрі в полі кочують, козаки наші часто б'ють і майно їхнє собі забирають, а гінця, котрого брат перекопського царя, цар казанський, до нас послав, того гінця на Дніпрі погромили і статки його собі побрали». Для того, щоб на майбутнє козаки, які йдуть з Києва на низ Дніпра за рибою й бобрами, не дозволяли собі жодної сваволі й не чинили жодних шкод підданам перекопського царя, король відправив до Києва свого дворянина Стрета Солтовича, наказавши йому всіх київських козаків списати в реєстр і той реєстр доставити йому. Воєводи

¹ Акты Западной России. — Т. 2. — № 195.

² Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 141.

³ Річка лівого берега Дніпра, вище лиману.

повинні знати, хто з козаків і скільки їх вирушає на низ Дніпра, щоб після їхнього повернення можна було питати з них у разі непокори й невиконання королівської волі й наказу. Такі ж за змістом грамоти отримали київський староста Бобоїдов і черкаський князь Пронський¹.

У 1545 році козаки спустилися до турецького міста Очакова, напали там на турецьких послів і пограбували їх; турецький уряд вніс із цього приводу скаргу про це Сигізмунду Августу, і король мусив відшкодувати збитки потерпілим із королівського «скарбу»². До того самого року належать перші вказівки на існування козаків як окремого стану, що відрізнявся від інших литовсько-польських і руських станів — шляхетського, міщанського й селянського; вони живуть і в містах, і в селах, займаються різними промислами і становлять окремі громади для постійної оборони від мусульман; так це було у староставах Канівському, Брацлавському, Черкаському, Могилівському та ін.³

У 1546 році путивльський воєвода писав до Москви великому князеві Василю III: «Ныне, государь, Козаков в поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых, — вышли государь на помощь всех украин»⁴.

У 1547 році козаки, керовані Бернатом Претвичем, барським старостою, переслідували до Очакова татар, що напали на польські володіння біля Вінниці й захопили у полон кількох українців. Через те, що татари уже встигли відіслати полонених у кайданах до міста Кафи, козаки зі своїм ватажком «знаменито» відомстили татарам, захопили полон і щасливо повернулися додому⁵, повторивши похід проти татар і наступного, 1548 року.

У 1542 році в описі черкаського й канівського замків серед осілих станів згадуються й козаки як тимчасові відвідувачі замків: «Окромі осилых бояр и міщан бывають у них прохожіе козаки; сей зимы было их разом о полтретяста. А кромі того бывает там людей прохожих, козаков неосилых, а бывает их неравно завжды, але яко которых часов»⁶.

¹ Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 109.

² Kronika M. Bielskiego. — Т. 2. — S. 1093.

³ Антонович В. Лекции; Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 3–4.

⁴ Воейков. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1889. — С. 4.

⁵ Kronika M. Bielskiego. — Т. 2. — S. 1100; Гвагнин // Лукомский С. Собрание историческое (Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 333).

⁶ Описания украинских замков // Киевская Старина. — 1884, август. — С. 588.

У тих само описах замків є свідчення і про заняття самих козаків: одні з них здобувають у ворожій землі «бутынки» (здобич) і все краще з неї, полонених, коней та інше, дають старостам на їхній вибір; інші перебувають по той бік Дніпра (в теперішній Полтавській губ.) і «живут там на м'ясі, на рибі, на меду, с пасік, с свепетов и сытят там собі мед яко дома»; треті, залишаючись у замку, «ходят с Черкас озер тых волочити, а которые домов в Черкасах не мают, тые дают старості колядки по 6 грошей и сіна косят ему по два дни толоками за его стравою и за медом; а которые козаки, не уходячи в козацтво на поле, а ни рікою на низ, служат в містах боярам або міщанам, тьи колядки давати або сіна косити не повинни». Про канівських козаків, крім того, говорилося, що вирушаючи на міські уходи, здобуваючи там рибу, бобрів і мед і повертаючись назад, вони мусили віддавати половину своєму старості¹.

Отже, з усіх наведених документальних даних видно, що спочатку на півдні Росії з'явилися татарські козаки, за татарськими — козаки українські, або південноруські, чисто слов'янської народності. Спочатку українські козаки були не біль-

ше як прикордонною сторожею, що перебувала під головним віданням воєвод і другорядним — старост литовсько-руських прикордонних замків і міст. Найпопулярнішим серед старост, Лянцкоронському й особливо

Спочатку українські козаки були не більше як прикордонною сторожею, що перебувала під головним віданням воєвод і другорядним — старост литовсько-руських прикордонних замків і міст.

Дашкевичу, наскільки відомо, випала перша роль якщо не організувати козацький стан, як стверджують це польські автори Несецький, Старовольський, Зиморович і німецький історик Енгель², то, в будь-якому разі, згуртувати його в єдине ціле. За них центром українського козацтва стали міста Черкаси й Канів; а незабаром після них козацтво, постійно зростаючи чисельно, зайняло Київську, Чернігівську, Полтавську губернії й південь Подільської. Але поряд із козаками-прикордонниками та їхніми начальниками-старостами зрідка діяли й незалежні «купи» козаків під старшинством власних ватажків. Власних ватажків козаки називали гетьманами (від німецького *hauptmann* — *капітан*)

¹ Описания украинских замков. — С. 589.

² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1842. — Т. 1. — С. 99, 101.

і початково надавали цьому слову значення взагалі ватажка, не пов'язуючи його з уявленням ні про адміністративну, ні про судову владу, як було згодом. Метою першого переміщення українських козаків з міст у степи, як видно з наведених свідчень 1489, 1499, 1552 років, були воєнні й промислові інтереси. Одні з них уже на той час воювали біля Бугу з татарами; інші, як рибалки, звіролови, пасічники, дрібні торговці, вирушали до Дніпра за здобиччю.

Така видима картина початку й розвитку українського козацтва.

Але за цією видимою картиною криється кілька причин, завдяки яким українське козацтво, почавшись з невеликих купок, розвинулося до цілого стану й розлилося великою територією України і згодом Запоріжжя.

З-поміж таких причин перше місце посідає земельна. Дія цієї причини почалася зі зміною земельних стосунків у південноруських краях після переходу Київського князівства 1471 року до Литви й перетворення його на воєводство. Литва, приєднавши до себе руські краї, запровадила в них власний феодальний лад, і під впливом цього ладу на Україні почали діяти цілком інші принципи землеволодіння, ніж протягом багатьох століть до цього. За принципами південноруського державного ладу земля належала не окремій особі й не цілому станові, а вважалася власністю володаря, який роздавав її особам вищого й середнього станів, що вирізнялися на воєнному, адміністративному чи придворному терені і тому вважалися правоздатними користуватися земельними ділянками; селяни ж як нижчий клас населення вважалися неправоздатними, тому не мали права особисто володіти землею. Цей принцип застосували і щодо українського населення, яке потрапило під владу Литовського князівства. Певна річ, що українське населення, зіткнувшись із небаченим ладом і поступово втративши землю, стало покидати центральні терени держави і переселятись на її околиці. Користуючись правом переходу з одного місця на інше, воно не мало жодної перешкоди у своїх пересуваннях і навіть зустрічало співчуття владних осіб, оскільки за відсутності постійних військ у Литві того часу могло стати оплотом на порубіжних володіннях проти рухливих, воєвничих і жадібних здобичі татарських вершників. Це й було першою із причин появи на Україні південноукраїнського козацтва.

Друге місце у створенні українського козацтва посідає економічна причина. Ця причина залежить від системи обробітку землі в центральних районах Великого Литовського князівства, яка існувала до середи-

ни XVI століття. До того часу цінними у князівстві вважали землі лісові, водні й болотні, на яких можна було вести лісове господарство, здобувати рибу, ловити звірів («боброві гони»), розводити бджіл («бджолині борті»). А чорноземи вважалися малоцінними; сам обробіток землі застосовували дуже мало, виключно для власних потреб господарів. Тому до 1569 року, до так званої Люблінської унії, литовські поміщики зовсім відмовлялися від окраїнних чорноземів, і уряд надавав їх у володіння нижчому станові. Але нижчий стан, отримуючи ці землі у свої руки, повинен був на свій страх і захищати їх від войовничих сусідів: щоб утримати своє майно і водночас захистити родини від хижих сусідів, поселенці українних земель мусили взятися за зброю і стати на воєнну ногу, а це й було другою з причин появи південноукраїнського козацтва.

Третьою причиною появи південноукраїнського козацтва було існування у Білгороді, Криму й Азові татарських козаків. Ідучи в степи за звіром, дичиною, для скотарства і бджолярства, впливаючи в річки й лимани по рибу й сіль, українці постійно стикалися з татарськими козаками й поступово переймали від них як окремі слова, так і одяг, зброю, самі прийоми бою і назву козаків. Якщо запозичення одного народу в іншого відбуваються на Мирному ґрунті, то ще більше запозичують один в одного народи, які перебувають у ворожих і войовничих стосунках: у такому разі, щоб навчитися перемагати сильнішого ворога, треба вивчити всі тонкощі його бойової тактики і взяти в руки однакову з ним зброю, одне слово, потрібно було мати однакові з ним бойові засоби. Мирне південноукраїнське населення, силою земельних та економічних обставин витіснене із центральних районів своєї держави у степові окраїни, ставши віч-на-віч з войовничим азіатом-вершником, хочеш-не-хочеш засвоїло всі бойові прийоми і саму назву «козака».

Четвертою причиною появи українського козацтва була близькість вільних степів. Щоб виростити, виховати цілий стан або громаду воїнів, потрібен простір, потрібні вільні землі, ніким не зайнята територія або, в крайньому разі, окраїни, граничні зі степовою рівниною. Тому ми й бачимо, що як у самій Азії, так і в європейській Росії козацтво завжди починалося на прикордонній території країн, розвивалося й ширилося на відкритих степових просторах. Так було і на півдні України; самі українські козаки, розуміючи це краще, ніж будь-хто інший, вклали здобуту ними історичну істину у приказку: «Степ та воля — козацька

доля», тобто воля починається там, де починається вільний степ, а поза степом нема ні козака, ні волі.

Нарешті, серед перелічених причин виникнення українського козацтва не можна замовчати й етнографічних особливостей української народності, якій, з огляду на самі історичні умови, досить близькою

Нарешті, серед перелічених причин виникнення українського козацтва не можна замовчати й етнографічних особливостей української народності, якій, з огляду на самі історичні умови, досить близькою була така форма суспільного життя, як козацька громада.

була така форма суспільного життя, як козацька громада. Річ у тому, що українська народність, вихована на вічевому ладі, самосуді й самоуправлінні, лише згодом потрапила в залежність до Великого Литовського князівства і ще не зовсім увійшла в колію його державних порядків, тому й потягнулася на вільні,

ніким не зайняті місця, і природно могла прагнути воскресити у власній пам'яті «давно померклі ідеали» суспільного ладу на основі повного самоуправління, і так само природно могла прагнути повторити їх на нових землях, вдалині від феодално-аристократичних порядків Литви й Польщі. І справді, Запоріжжя з його товариством, виборністю старшин, військовими радами, спільним скарбом, загальною для старшин і простого козацтва їжею, окремими куреннями — все це ті самі громадсько-вічові порядки давнього південноруського життя, лише на найвищій стадії розвитку¹.

Так чи інакше, але документальні дані свідчать, що спочатку на півдні теперішньої Росії з'явилося татарське козацтво, за ним виникло й організувалося городове, українське козацтво. За городовим, українським виникло низове, або запорізьке. Вирушаючи з Київського воеводства на пониззя Дніпра за рибою, бобрами, сіллю, дикими кінями та іншою здобиччю, городові козаки насиджували там місця для низового запорізького або вільного козацтва, не підлеглого ні воєводам, ні старостам, а лише власним ватажкам або отаманам. Звичайно, громада низових козаків утворилася не відразу, а поступово, і чисельність її зростала за рахунок різних людей, невдоволених існуючим у польсько-

¹ Киевская Старина. 1884. № 9. С. 587; Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной Руси. — К., 1885. — Т. 1. — С. 2; Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310.

литовській державі ладом, які шукали виходу зі свого скрутного становища.

За місцем свого проживання, у пониззі Дніпра, за порогами, вільне козацтво називалося Низовим або Запорізьким Військом. З XV до середини XVI століття цим іменем звалися як власне ті, котрі жили на Низу, за порогами Дніпра, низові або запорізькі козаки, так і ті, котрі жили вище порогів, городові або реєстрові й нереєстрові козаки; їх називали загальним іменем «Війська його королівської милості Запорізького». З половини XVI століття городові козаки відокремилися від низових, але утримували назву «Війська Запорізького», хоч, живучи в містах України, не мали жодної підстави так називатися; низові козаки, назавжди відділившись від городових, стали йменуватися по праву запорожцями, січовиками й чітко відрізняли себе від городових козаків.

З половини XVI століття городові козаки відокремилися від низових, але утримували назву «Війська Запорізького», хоч, живучи в містах України, не мали жодної підстави так називатися; низові козаки, назавжди відділившись від городових, стали йменуватися по праву запорожцями, січовиками й чітко відрізняли себе від городових козаків. 1751 року запорізькі козаки офіційно поскаржилися на те, що городові козаки і їхня полкова старшина без права «називають себе і підписуються Військом Запорізьким»¹. У Москві часто змішували власне запорізьких із городовими українськими козаками і нерідко тих та інших називали спільним іменем «запорожских черкас».

Першим свідченням про відокремлення низових, або запорізьких, козаків від українських, або городових, слід вважати свідчення 1568 року, коли козаки «стали на Низу, на Дніпрі, в полі и на иных входах перемешкивать»². Але конкретнішою вказівкою відокремленості низового козацтва від городового може слугувати реформа короля Стефана Баторія приблизно 1583 року³ про поділ українських козаків на реєстрових і нереєстрових, коли реєстрових оголосили, так би мовити, законним козацьким станом, а нереєстрових — незаконним. Останні, палаючи ненавистю до уряду, подалися за пороги Дніпра і там вста-

¹ Киевская Старина. — 1889, март. — № 3. — С. 741.

² АЮЗР. — Т. 3. — Ч. 3. — С. 4.

³ Киевская Старина. — 1884, сентябрь. — С. 45.

Ю. Брандт. Запорожці

новили «свою волю, свою правду, свою силу». Нарешті, різке відмежування запорізьких козаків і городових остаточно утвердилося в першій половині XVII століття.

Почавшись з другої половини XVI століття і проіснувавши майже до кінця XVIII століття, запорожці до 1654 року перебували в залежності від Литви й Польщі, а з того часу увійшли в залежність від Росії; на Переяславській раді вони визнали владу українського гетьмана і через нього повинні були зноситися з московським царем. Але залежність запорожців від Польщі й Литви була більше номінальною, ніж фактичною. Зокрема, за указами литовсько-польських королів Сигізмунда Августа і Стефана Баторія запорізькі козаки повинні були коритися старшині українських козаків, та вони не звертали уваги на ці укази. Підтримуючи щільні стосунки з Україною, вони жили цілком незалежним від неї життям: «Не відступаючись покорою від гетьмана зовні, сподіваючись на свою віддаленість, запорожці завжди мало і тоді лише, коли їм вигідним здавалося, повелінням українського гетьмана корилися. Навіть тоді, коли гетьмани почали йменуватися гетьманами обох сторін Дніпра, влада їх насправді не простягалася далі Кременчука й Переволочної»¹.

¹ *Миллер Г. Рассуждение о запорожцах. — М., 1847. — С. 14, 59.*

Зміст

ПЕРЕДМОВА АВТОРА..... 3

РОЗДІЛ 1 4

Походження козаків — козаки татарські; козаки південноруські; козаки низові, або запорізькі. — Причини появи південноруського козацтва. — Початок відділення запорізьких козаків від українських. — Шість періодів історичного життя запорізьких козаків. — Змішування запорізьких козаків з українськими у Москві й чітке розрізнення їх самих від гетьманських козаків. — Перші вожді, що об'єднували козаків для спільної мети — князь Дмитро Вишневецький, його похід на низ Дніпра, перша спроба заснування Січі на острові Хортиці, служба російському цареві, польському королю, похід у Молдову і трагічна загибель у Царгороді.

РОЗДІЛ 2 31

Перебування козаків на низу після Дмитра Вишневецького. — Козацькі ватажки: Бирута Мадський, Карпо, Андруш, Лесун, Білоус і Лях. — Напади козаків на проїжджих турецько-татарських купців і російсько-татарських гінців. — Політична унія 1569 року Литви й Польщі і становище козацького стану в новій державі. — Заходи польсько-литовського уряду проти козаків і призначення над ними урядового «старшого» Яна Бадовського. — Походи Сверчовського в Молдову на допомогу господареві Івоні проти турків і дії низових козаків. — Кошові отамани низових козаків Хома Покотило і Самійло Кішка. — Гетьман Богдан Ружинський та його походи у кримські володіння й до берегів Малої Азії; взяття ним міста Трапезонта й загибель при підриванні фортеці Аслам. — Походи Івана Підкови з козаками в Молдову. — Успіх Підкови і його загибель. — Наступник Підкови Олександр і дії низових козаків. — Заходи Стефана Баторія проти козаків.

РОЗДІЛ 3 63

Батьківщина Самійла Зборовського. — Роль Зборовських при обранні королів Генріха й Баторія на польський престол. — Злочин Самійла Зборовського, Баніція і задуми щодо прославлення свого імені й геройські подвиги. — Похід Зборовського по Дніпру й побачення з козаками. —

Плани про похід у Молдову. — Спілкування з кримськими послами й думка про похід на Персію спільно з турками й татарами. — Відмова Зборовському низових козаків. — Посольство Зборовського до молдовського господаря і рух його по Дніпру для промислів. — Сутичка низових козаків з татарами й турками. — Марне чекання на Пробитому шляху звісток від молдовського господаря. — Труднощі Зборовського у степу, повернення на батьківщину і страта за наказом короля Стефана Баторія.

РОЗДІЛ 475

Напад козаків на кримські володіння. — Скарги кримського хана на козаків королеві Стефану Баторію. — Посольство Баторія до низових козаків (шляхтич Глубоцький) і розправа козаків з королівським посланцем. — Похід козаків з отаманом Оришовським на кримські улуси та мирні пропозиції хану Іслам-Гірею. — Здобуття козаками фортеці Очаків і пограбування узбережжя Криму. — Дії наступника Іслам-Гірея Газі-Гірея, проти козаків. — Політика московського уряду щодо запорожців, розгром козаками турецьких міст Козлова, Аккермана й Азова і погоня турків за козаками. — Радість у Москві з приводу успіхів козаків на Чорному морі. — Скарги султана польському королеві на козаків і заходи Сигізмунда III для їхнього приборкання.

РОЗДІЛ 584

Перше повстання козаків проти поляків під керівництвом Косинського. — Бойові сили козаків і основний контингент повсталих. — Перші відомості про життя і дії Криштофа Косинського. — Перебування його в запорізькій Січі, повернення для лежання на Україну і рух на Волинь і Поділля. — Безсилля короля Сигізмунда III супроти козаків. — Невдалі дії проти козаків князя Острозького і його поразка від Косинського. — Постанова короля і сейму щодо козаків — дії проти козаків князів Острозьких і князя Олександра Вишневецького. — Поразка Косинського під П'яткою і його присяга на вірність Речі Посполитій. — Невиконання присяги Косинським і новий рух козаків проти поляків. — Збір Косинського і козаків у місті Черкасах і раптова смерть Косинського. — Значення першого виступу козаків проти Польщі.

РОЗДІЛ 695

Ідея вигнання турків з Європи. — Зносили австрійських імператорів з Москвою з цього приводу через посла Воркочу. — Відомості, зібрані Воркочою у Москві про запорізьких козаків. — Відрядження і приїзд у запорізьку Січ німецького посла Еріха Лясоти. — Приїзд папського посла патера Комулео. — Пропозиції запорожцям імператора і папи. — Згода

й пізніша відмова запорожців від участі у війні імператора проти турків. — Умови, висунуті запорожцями цісарському послові, і відрядження до імператора власних послів. — Ухиляння молдовського господаря від союзу із запорожцями, клопотання з цього приводу й успіх папського посла патера Комулео.

РОЗДІЛ 7 118

Запровадження церковної унії на Україні та насильства з цього приводу католиків над православними. — Козацьке повстання під проводом Лободи й Наливайка. — Біографічні дані про Лободу й Наливайка. — Кривда Калиновського Наливайкові-батьку і виступ на Україну Наливайка-сина — його пригоди на Волині й у Білорусії. — Виступ із Січі Лободи. — Гетьман Саула. — Дії Жолкевського проти козаків. — Сутичка козаків під Білою Церквою. — Загибель Саська, контузія Саули й обрання Лободи гетьманом козаків. — Просування козаків до Києва. — Запорізька флотилія під керівництвом отамана Підвисоцького — відступ козаків до Переяслава й Лубен. — Жорстока битва під Солоницею. — Видача Наливайка. — Умови, запропоновані козакам Жолкевським. — Страта Наливайка і постанови польського уряду про низових козаків.

РОЗДІЛ 8 161

Наступник Лободи і Кремпського Христофор Нечковський і його ставлення до поляків і низових козаків. — Заміна Нечковського Тихоном Байбузою. — Відданість Байбузи польському урядові; повстання проти нього низових козаків і обрання ними старшого козака Полоуса. — Дії Полоуса проти Байбузи та його осавула Семена Скалозуба. — Утворення в Запоріжжі двох партій і ворожнеча між ними. — Призначення старшим Семена Скалозуба і його загибель на морі. — Наступник Скалозуба Самійло Кішка. — Походи Кішки із запорожцями в Молдову і Лівонію. — Смерть Кішки та його наступник Гаврило Крутневич. — Наступник Крутневича Іван Куцкович. — Поведінка козаків у Інфлянтській землі, взяття ними міста Вітебська і відхід Куцковича з війська. — Дії козаків у Криму й на Чорному морі 1601–1607 рр. — Скарги Туреччини на козаків польському королеві. — Сутичка запорожців з татарами біля Корсуня і наказ гетьмана Григорія Івановича.

РОЗДІЛ 9 173

Участь запорізьких козаків у поході Лжедмитрія I. — Невдала битва Дмитрія і козаків біля Добриничів на річці Севі. — Участь запорожців у справі Лжепетра і Лжедмитрія II. — Поразка Шуйського і Голицина та начальника німецького загону Ламсдорфа від поляків і запорожців. — Загальна

чисельність запорізьких і українських козаків під Тушином. — Дії козаків під Устюжною. — Дії Наливайка у Владимирському повіті. — Просування Кернозицького з козаками до Новгороду, відступ до Старої Русси і Твері. — Дії Олевченка з козаками під Смоленськом. — Участь козаків у здобутті Стародуба, Почепа, Чернігова, Новгород-Сіверська, Мосальська та Білої. — Захист козаками православної віри на півдні; повернення їх на північ і рух до Пронська, Зарайська, у верхньоволзькі й заволзькі міста; облога Вологди. — Сидіння запорожців у Кремлі. — Зносини царя Михайла Федоровича з турецьким султаном щодо запорожців. — Рух у московські володіння гетьмана Сагайдачного і його дії під Калугою і Білою.

РОЗДІЛ 10..... 183

Початок діяльності гетьмана Сагайдачного. — Здобуття запорожцями міст Кафи, Синопа, околиць Константинополя, Трапезонта й Варни. — Похід запорізьких козаків під Перекоп і їхні зносини з Москвою. — Участь запорожців у битві під Хотиним разом із поляками проти турків і чільна роль у цьому гетьмана Сагайдачного. — Невдачі походи запорожців до Очакова й на Чорне море 1621 року. — Походи запорожців у Молдову 1622–1623 років, до берегів Босфора, до міст Синопа й Трапезонта. — Страшна поразка козаків на західному березі Чорного моря. — Умови, поставлені козаками польсько-литовському урядові 1625 року. — Поява на Запоріжжі турецького царевича Ахії.

РОЗДІЛ 11..... 205

Похід Конецпольського проти козаків і дії проти поляків гетьмана Майла. — Куруківські події 1626 року. — Похід запорожців 1629 року до Константинополя. — Перебування гетьмана Тараса Трясила в Запоріжжі. — Битва Конецпольського з Трясилом під Переяславом. — Похід запорожців під проводом Сулими на Чорне море. — Мир Польщі з Туреччиною 1634 року й заходи для утримання козаків від набігів на мусульман. — Будівництво фортеці Кодак і зруйнування її Сулимою. — Похід запорожців під Азов. — Дії Павлюка, Гуні й запорожців проти поляків. — Сумні для козаків події біля гирла Стариці 1638 року. — Невдалий похід запорожців до гирла Кубані. — Припинення звісток про козацькі походи.

РОЗДІЛ 12..... 226

Втеча Богдана Хмельницького в запорізьку Січ і зустріч його козаками. — Посланці коронного гетьмана Потоцького в Січ із наказом упіймати Хмельницького. — Від'їзд Хмельницького в Крим і повернення в Січ. —

Перша рада в Запоріжжі. — Листи Хмельницького до польської знаті. — Приїзд у Запоріжжя перекопського мурзи Тугай-бея. — Друга рада в Запоріжжі. — Похід Хмельницького проти поляків до Жовтих Вод. — Зустріч Хмельницьким польської річкової флотилії біля правого берега Дніпра й успішне повернення її на свій бік — розташування козацького й польського таборів біля Жовтих Вод. — Цілковита поразка поляків біля Жовтих Вод і Княжого Байрака. — Похід запорожців із Хмельницьким до Корсуня, Білої Церкви й на Волинь. — Невдоволення запорожців Хмельницьким — зносини Хмельницького із запорожцями з приводу передачі України Москві. — Партія людей, які не бажали об'єднання з Москвою, і втеча її у Запоріжжя — присяга запорожців московському цареві — невдалі походи запорожців у Чорне море й до Очакова.

РОЗДІЛ 13..... 247

Настрій населення України після смерті Богдана Хмельницького й відголоски цього настрою в Запоріжжі — гетьман Виговський і його лист до запорожців з приводу його обрання гетьманом — дипломатична відповідь запорожців Виговському й відверта ворожість до нього. — Донос гетьмана Виговського на козаків у Москву. — Обережне ставлення Москви до запорожців. — Запорізькі посланці в Москву. — Повернення посланців у Січ і політичне ставлення козаків до гетьмана Виговського. — Відрядження гетьманом одного полку в Запоріжжя під приводом охорони від татар, а насправді для викорінення серед запорожців будь-якої сваволі. — Звинувачуючи запорожців у зраді, гетьман Виговський сам думає про зраду російському цареві. — Свідчення про це козака Зятя у Москві. — Повернення запорізьких посланців з Москви й побоювання нападу з боку Виговського. — Ворожнеча Виговського з полтавським полковником Пушкарем і підтримка Пушкаря запорожцями. — Нові вороги Виговського, Яків Барабаш та інші. — Відверта зрада Виговського російському цареві й боротьба його з цього приводу із запорожцями.

РОЗДІЛ 14..... 293

Батьківщина, родина і характеристика Сірка. — Дії Сірка на користь російського царя, гетьмана Виговського й татар на ріці Бузі. — Напад Сірка на місто Чигирин і захоплення ним скарбу Брюховецького. — Обрання гетьманом Юрія Хмельницького й участь у цьому Сірка. — Дії запорожців, воєводи Шереметєва й гетьмана Хмельницького проти татар і поляків. — Поразка Шереметєва під Чудновом, зрада Хмельницького біля Слободищ російському цареві й похід запорожців на Угорщину — наказний гетьман Сомко, його супротивник полковник Золотаренко

й кошовий Брюховецький. — Вірність цареві Сірка, його походи по Бузі. — Посольство царя до запорізьких козаків і похід Брюховецького вниз по Дніпру проти татар — боротьба Брюховецького із Сомком за гетьманську булаву і взаємні доноси в Москву. — Наказ царя про обрання справжнього гетьмана й ворожі дії з цього приводу Хмельницького. — Лист запорожців до Хмельницького й відхід його в монастир. — Правобічний гетьман Тетеря і послання до нього запорізьких козаків — відновлення боротьби між Брюховецьким і Сомком і запобігання першого перед запорожцями. — Чорна (Ніжинська) рада 1663 року. — Обрання Брюховецького й страта Сомка. — Нагорода запорізьким козакам.

РОЗДІЛ 15..... 324

Приготування Брюховецького до походу проти Тетері і звернення до запорізьких козаків. — Спільні дії Сірка й Косагова під Перекопом проти татар. — Задуми татар і Тетері проти України — звернення Брюховецького про допомогу проти поляків до Сірка і виїзд замість Сірка ватага Чугуя. — Надіслання у Січ «знадливих» листів Тетері і хвилювання у Запоріжжі. — Відписка про це Косагова у Москву й підбадьорлива грамота царя Сіркові. — Героїчна боротьба Косагова й Сірка з Карачбеєм. — Похід Сірка за Дніпро й Буг. — Перехід польського короля на лівий берег Дніпра і розгром його Брюховецьким і Ромодановським під Глуховом. — Виступ Косагова й Туровця на допомогу Сіркові проти воеводи Чарнецького. — Нові дії Косагова й Сірка під Корсунем і Уманню — відхід Сірка в Торговицю, його похід у Буджак, поразка під Гараджином і повернення у Січ. — Поразка Косагова від поляків під Корсунем і скарга на Брюховецького. — Невдоволення Сірка Брюховецьким і від'їзд його в Білгород. — Дії кошового Щербини проти турків. — Прохання Брюховецького про призначення на Україну і в Запоріжжя московських воевод і невдоволення запорожців із цього приводу гетьманом. — Ворожа зустріч запорожцями Косагова. — Поліпшення стану справ із появою на сцені Сірка.

РОЗДІЛ 16..... 352

Поїздка гетьмана Брюховецького до Москви й статті, запропоновані ним цареві для України й Запоріжжя. — Поява на сцені супротивників Брюховецького Децика й Дорошенка. — Знищення Дорошенком гетьмана Опари і зносини з Військом Запорізьким. — Похід запорожців за Куяльник. — Повернення Брюховецького на Україну й загальна ненависть до нього й до Москви за впровадження на Україні й у Запоріжжі

воєвод. — Ненависть запорожців до московських ратників у Січі й вихід Косагова із Запоріжжя. — Андрусівське перемир'я Польщі й Росії і становище запорожців за цим перемир'ям. — Посилення ворожості до Москви й убивство російського посла в Запоріжжі Лодиженського — розслідування з цього приводу в Січі й викриття винуватців. — Лист із цього приводу кошового отамана Васютенка гетьманові Брюховецькому і прохання про клопотання перед царем про вибачення низового війська. — Лист Брюховецького до царя і його думка про причини заколоту в Запоріжжі. — Царська грамота запорожцям з вибаченням провини.

РОЗДІЛ 17..... 379

Нове невдоволення українців і запорожців московськими боярами. — Винищення бояр на Україні й участь у цьому запорожців. — Дії запорізьких полковників Сохи й Урбановича проти бояр на Україні. — Грамота гетьманові Брюховецькому з напученням бути вірним цареві й утримувати від сваволі запорізьких козаків. — Відозва Брюховецького до запорожців і донців. — Царська грамота кошовому отаманові Білковському. — Загибель Брюховецького і поведінка присутніх при цьому запорожців. — Перебування Сірка у Слобідській Україні і похід його звідти до гетьмана Дорошенка. — Похід Сірка у Крим і його подвиги в боротьбі з татарами. — Вибори запорожцями Вдовиченка й Суховія у гетьмани й боротьба з Дорошенком. — Допомога Сірка Суховію у вирішальну хвилину. — Зміна ставлення Сірка до Суховія — дружба Сірка з Дорошенком і поразка, завдана Сірком татарам і Суховію біля Вільхівця.

РОЗДІЛ 18..... 392

Вибори гетьманом Многогрішного й невизнання його запорожцями. — Спроба Туреччини обрати гетьманом Юрія Хмельницького. — Затвердження на гетьманстві Дорошенка і його посольство у Січ. — Задум Суховія скинути Дорошенка. — Неодноразова боротьба Суховія і Сірка з Дорошенком, мирні угоди їх між собою та наміри йти в Лівобережну Україну. — Напучувальна грамота запорожцям від царя. — Новий похід Суховія до Чигирини і спішне повернення у Січ внаслідок нападу на неї яничарів. — Рішучі наміри Дорошенка воювати Лівобережну Україну і заява з цього приводу запорожців про ворожість до нього. — Намір запорожців скоритися московському цареві. — Похід Сірка під Очаків. — Тяжке становище Дорошенка й несподівана допомога з боку Сірка.

РОЗДІЛ 19..... 410

Звернення польського короля до московського царя по допомогу проти Дорошенка й відмова царя. — Боротьба Ханенка, Сірка й польського короля з гетьманом Дорошенком. — Підкорення запорожцями побузьких і подністровських міст — Бершаді, Ладижина та ін. — Подвиги Сірка в боротьбі з татарами й полонення ним ногайського мурзи Тенмамбета. — Падіння гетьмана Многогрішного. — Заслання Івана Сірка до Сибіру. — Вторгнення турків на Поділля. — Приготування московського царя до боротьби з турками: зміцнення Січі й фортеці Кодака ратниками й повернення з Сибіру на клопотання польського короля й прохання запорожців Івана Сірка. — Воїнські подвиги запорізьких козаків за відсутності Сірка: їхній похід проти Петра Дорошенка разом із Михайлом Ханенком і захоплення послів Дорошенка у Крим і Туреччину. — Прибуття Сірка в Січ і його походи проти ворогів. — Пошесть у Січі.

РОЗДІЛ 20..... 436

Поява в Січі царевича Симеона Олексійовича. — Його прикмети з оповіді ватажка Міуського. — Прийом і допит царевича Сірком. — Розповідь царевича про свою втечу з Москви. — Відрядження царських послів Чадуєва і Щоголіва до Сірка з наказом видати їм самозванця — зустріч запорожців із царськими послами на Україні і в Запоріжжі й розмова про царевича. — Прибуття послів у Січ. — Розмова їх із Сірком у курені й з царевичем. Біля посольського будинку. — Виступ запорожців проти послів. — Військова рада і смертний вирок послам. — Заспокійлива дія Сірка на козаків. — Приватна розмова Сірка з посланцями й перелік усіх провин царя щодо Сірка. — Недовіра запорожців до московських послів і відрядження до Москви власних. — Затримання запорожцями царевича в Січі. — Повернення послів у Москву й розповідь про все бачене в Запоріжжі.

РОЗДІЛ 21..... 452

Посольство Сірка до Дорошенка й Самойловича з пропозицією спільно діяти проти ворогів христової віри. — Ув'язнення гетьманом Самойловичем посланців Сірка Яреми Кваші й Грицька Голоблі. — Листи Сірка до гетьманового брата, священника Тимофія Самойловича, і боярина Григорія Ромодановського з цього приводу. — Прибуття запорізьких посланців до Москви у справі самозванця. Грамота царя Сіркові про видачу самозванця. — Відправка самозванця до Москви, його страта й винагорода царем Сірка. — Справа Івана Мазепи. — Сповідь Мазепи в Москві й свідчення його про Сірка й Дорошенка. — Нова загроза для України

з боку турків і татар. — Посування Сірка за Буг і в Задніпровську Україну — вторгнення турків на Поділля і здобуття ними Ладижина й Умані. — Походи кримського хана в Лівобережну Україну. — Повернення Сірка в Січ.

РОЗДІЛ 22..... 465

Характеристика двох важливих діячів епохи — Сірка й Самойловича — похід короля Яна Собеського в Західну Україну й заворушення між старшиною і козацькою масою у Східній Україні. — Дії короля і його воевод проти татар під Жорнищами, Немировом, Чигирином і Павлочю. — Загибель султана-нуреддіна і втеча його війська від поляків. — Доноси Самойловича на Сірка в Москву. — Виправдальне посольство Сірка до царя. — Відмова царя на прохання Сірка. — Зносини Сірка з польським регіментарем Монджеєвським і королівським послом Завішею. — Розповідь про це самого Сірка й царського посла Перхурова. — Похід Сірка під Перекоп разом із князем Каспулатом Муцаловичем, стольником Леонтьєвим, стрілецьким головою Лукашиним, донським отаманом Минаєвим, киргизьким мурзою Мазаном. — Розповідь Самійла Величка про цей похід Сірка.

РОЗДІЛ 23..... 478

План турецького султана Мухаммеда IV щодо зруйнування Січі. — Відрядження ним у Крим 15 тисяч яничарів. — Похід кримського хана з 40 тисячами татар і 15 тисячами яничарів у Січ, випадковий рятівник Січі Шевчик. — Винищення тринадцяти з половиною тисяч яничарів у Січі. — Погоня козаків за ханом і очищення Січі від ворожих трупів. — Лист хана в Січ із проханням про викуп полонених. — Похід Сірка в Крим, поділ війська на дві частини й жахливий погром Криму, повернення назад, відпочинок у степу й винищення 4 тисяч християн. — Прибуття Сірка в Січ і його лист до кримського хана та глумливий лист турецькому султанові.

РОЗДІЛ 24..... 493

Дружба й ворожнеча Самойловича й Сірка. — Доноси Самойловича на Сірка в Москву й виправдальний лист Сірка цареві. — Зносини Сірка з Дорошенком і спроби схилити гетьмана на бік Москви. — Присяга Дорошенка московському цареві. — Присяга запорожців новому цареві Федорові Олексійовичу. — Давня справа Сірка — прохання про прийняття Дорошенка у підданство царя. — Зусилля Самойловича розірвати дружбу Дорошенка й Сірка — непорозуміння між запорожцями й Самойловичем. —

Інструкція Самойловича для приборкання Сірка й Дорошенка і підкорення запорізьких козаків — продовження зносин Сірка з Дорошенком. — Докори Самойловича Сіркові з цього приводу. — Донос Самойловича на Сірка в Москву й виправдальний лист кошового.

РОЗДІЛ 25..... 510

Остаточна розв'язка з Дорошенком. — Похід Сірка проти татар. — Перший похід турків під Чигирин. — Запобігання перед Сірком царя, султана й хана. — Зносини Сірка з Юрієм Хмельницьким. — Приїзд у Січ царських послів Перхурова й Карандеєва. — Листування Сірка з Самойловичем. — Втеча турків і татар з-під Чигирина. — Ухиляння Сірка від походу під Чигирин і докірливий лист гетьмана кошовому з цього приводу. — Приїзд царського посла в Січ з розпитами про причини ухилення Сірка від походу. — Відповідь на цей запит Сірка й запорожців. — Повернення посла до Москви й розповідь про задуми й дії запорожців.

РОЗДІЛ 26..... 530

Загроза з боку турків і татар московському цареві. — Чутки про зносини Сірка з турецьким султаном, кримським ханом і гетьманом Юрієм Хмельницьким. — Сірко повідомляє Самойловича про рух ворогів до Чигирина. — Сірко відсилає гетьманові листа Юрія Хмельницького. — Порада Сірка про зруйнування Чигирина й прохання прислати клейноди в Січ. — Невдоволення гетьмана з цього приводу й напутливий лист до кошового. — Вірність Сірка російському цареві. — Погрози султана Сіркові. — Невдача росіян і українських козаків під Чигирином. — Подвиг Сірка на Дніпрі. — Зносини Сірка з ханом і похід на Кизикермен і Тавань. — Смерть Сірка. — Легенди й пісні про нього. — Пошесть у Запоріжжі восени 1680 року. — Проїзд через Запоріжжя московських послів Зотова и Тяпкіна в Бахчисарай для укладення миру. — Новий кошовий отаман Волошанин. — Знадливі листи Яна Собеського й напутливий універсал гетьмана запорожцям із цього приводу. — Смерть Федора Олексійовича і присяга запорожців Петрові. — Оголошення запорожцям умов Андрусівського перемир'я з поляками.

ДОДАТОК. Питання про здобуття козаками міста Кафи 579